

**Правове становище православних монастирів України
в 40–60-х рр. ХХ ст.**

Предмет дослідження складають правові норми, що регулювали відносини радянської держави і релігійних об'єднань, акти правозастосовної практики, що дозволяють показати фактичне положення православних монастирів в радянській державі. Джерельною базою досліджуваної теми стали документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Після 1991 р. з'явився ряд монографій та статей, в яких ця тема була розглянута в контексті загальних проблем функціонування церкви в радянському суспільстві. Серед досліджень, присвячених релігійно-церковному життю України, слід назвати: "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс" В. Войналовича¹, "Православна церква в тоталітарній державі" В. Пащенко², "Русская Православная церковь в ХХ веке" Д. Поспеловського³ та ін. Видатні праці, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз" І. Андрухів⁴, "Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)" С. Яремчука⁵ та ін.

Грунтовний аналіз правового становища українських православних монастирів у досліджуваній період неможливий без всебічного вивчення законодавчої і нормативної бази, яка, власне, мала б здійснювати регулюючу функцію процесів у сфері взаємин держави і православних монастирів. Правові традиції цих взаємин були започатковані у перше пореволюційне десятиліття. Це був час "бурі і натиску", період активної роботи 5-го відділу Комісаріату юстиції, названого "ліквідаційним" (мався на увазі основний напрямок його роботи — ліквідація "опіуму народу").

В основу законодавства в цій сфері був покладений декрет РНК РСФРР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (23 січня 1918 р.). У майже незмінному вигляді його продублювала постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. Окрім них, правове становище монастирів регулювали "Тимчасові положення про соціалізацію землі", ухвалені II Всеукраїнським з'їздом рад (березень 1918 р.), декрети РНК УСРР "Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання

Народного Комісаріату соціального забезпечення" (травень 1919 р.), "Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель" (квітень 1920 р.).

В основу всієї політики держави щодо релігії і церкви був покладений декрет РНК РСФРР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Підписаний В. Леніним, він мав вагому юридичну силу для працівників партійних та радянських органів⁶. Згідно цього закону значно полегшувався вихід з монашества. Все майно монастирів оголошувалося народним надбанням. Розпоряджатися ним мали ради народних депутатів на свій розсуд. А це означало, що існування монастирів стало залежати від центральних і місцевих органів радянської влади. Для отримання прибутку з монастирських земель та обмеження впливу "мандрівних" ченців на віруючих влада у 1922 р. дозволила членство чернецтва в сільськогосподарських і ремісничих монастирських артільях. Це дало змогу чорному духовенству користуватися землею та майном.

У 1925 р. Всеросійський з'їзд керівників губернських та адміністративних відділів ініціював постанову "Щодо проведення відокремлення церкви від держави в частині, що стосується адміністративних розпоряджень". В ній, серед іншого, мова йшла про "представлення у вищі законодавчі та адміністративні органи клопотання з метою встановлення єдиної установи, яка буде керувати питаннями відокремлення церкви від держави". Мова йшла про структуру союзного рівня. Згодом до справи підключилась так звана "антирелігійна комісія" ЦК ВКП(б), пізніше — ЦВК и РНК СРСР. Почалась підготовка до нової атаки на релігійні організації.

Підготовчий етап завершився у квітні 1929 р., коли ВЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про релігійні об'єднання". Формально вона стосувалась Росії, але з певними модифікаціями у більш м'якій формі поширювалась на інші союзні республіки. Цей документ став на довгі роки атеїстичною конституцією країни⁷.

До початку війни РПЦ мала 46 монастирів, і всі вони були у західних областях країни. Це відбулося унаслідок того, що СРСР захопив перед війною Західну Україну, Західну Білорусію, Бессарабію, Естонію, Латвію, Литву. За роки німецької окупації відновили свою діяльність ще 29 монастирів на окупованих, а потім звільнених територіях. У вересні 1943 р. Раднарком дозволив відкриття парафій, духовних шкіл і монастирів. З лютого 1944 р. почалася масова передача Церкві раніше реквізованих будівель.

В УРСР на 1947 рік діяло 59 монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. осіб. Всього на території СРСР загальна їх чисельність становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. осіб⁸. Серйозною проблемою було юридичне оформлення обителів, що відкрилися під час війни. В 1944–1945 рр. місцева влада стала виселяти монахів, забирати їх земельні

угіддя. Проте центральні органи влади подібних ініціатив не схвалювали. Монастирі, які знаходились в основному в Україні, являли собою заможні господарства, які займались землеробством, садівництвом, різними ремеслами і промислами. Їх прирівняли за нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства до підсобних господарств державних підприємств і організацій. Окрім виконання держпоставок, монастирі повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР "Про податок на холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР" (21 листопада 1941 р.) представники чорного православного духовенства звільнялися від податку на холостяків, а ченці та черниці монастирів — від податку на самотніх та бездітних громадян. Така ж норма була підтверджена і п. 4 постанови Ради міністрів СРСР "Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів" від 3 грудня 1946 р. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР "Про військовий податок" від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, що мешкали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

Держава не обходила своєю увагою питання оподаткування монастирів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. "Про місцеві податки і збори" вони були звільнені від сплати податку з будівель, які перебували в їхньому користуванні, та землі, на якій вони були розташовані. Однак, починаючи з 22 серпня 1945 р., коли уряд видав спеціальну постанову "Про порядок обкладання монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях", монастирі почали сплачувати такі ж податки з прибутків від власного сільськогосподарського виробництва, як і підприємства з виготовлення свічок та іншого церковного начиння, що існували при єпархіальних управліннях. Постанова РНК СРСР від 22 серпня 1945 р. узаконила існування монастирів: надала їм обмежене право юридичної особи, дозволила відкривати банківські рахунки, заводити майстерні, купляти будинки для церковних цілей і транспортні засоби, наймати робочу силу⁹.

Ця постанова давала змогу монастирям вирішити проблему забезпечення насельників продуктами харчування; сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання. В той же час через велику кількість непрацездатної братії продовольчий податок ставав непосильним тягарем для монастирів. Ухвалою від 29 вересня 1945 р. обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будівель, а їх насельники — від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян¹⁰.

Секретною ухвалою РНК СРСР "Про православні монастирі" від 26 серпня 1945 р. Раді у справах РПЦ давалося завдання провести в

найкоротші терміни обстеження правового і господарського становища монастирів, що діяли на території СРСР.

У вересні 1945 р. Рада у справах РПЦ, обстежила 75 монастирів і вказала на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, щоб наділити ними безземельні обителі, а також на виведення з монастирських територій державних установ і підприємств. Ці побажання знайшли відображення у постанові Ради міністрів СРСР від 29 травня 1946 року "Про православні монастирі", згідно з якою за монастирями РПЦ були закріплені земельні наділи, якими вони фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками монастирів, які їх не мали, але розмір земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного. Цією постановою також було обумовлене стягнення з монастирів сільськогосподарського податку нарівні з одноосібними господарствами¹¹.

Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України встановлювався відповідною постановою Ради міністрів УРСР від 12 серпня 1946 р. Відповідно до цієї постанови православним монастирям було повернуто понад 400 га раніше вилучених у них земель, а також виділено з державного фонду близько 1600 га нових земельних угідь. Монастирям було надано право організовувати майстерні і займатися промислами.

Для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях в найкоротші терміни (до 1 березня) подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р.¹². Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити своїх насельників достатньою кількістю продуктів харчування.

Таким чином, в період утвердження нового політичного курсу щодо релігії та Церкви у воєнний та повоєнний періоди було видано ряд законодавчих та інших нормативно-правових актів. Проте вони не врегульовували всіх питань релігійного життя та державно-церковних відносин, які в той період динамічно розвивалися. Крім того, деякі з них були недостатньо продумані та узгоджені між собою, що значно ускладнювало практику їх застосування. Наявність у законодавстві суперечливих норм і положень надали владним структурам, особливо на місцях, підстави для додаткових зловживань щодо Церкви.

Зміст законодавчої бази функціонування релігійно-церковних інституцій та практика її застосування значною мірою визначалися партійним пріоритетом у сфері релігійного життя. Починаючи з 1946 р., союзні та республіканські партійні органи дедалі активніше націлюють

комуністів на боротьбу з буржуазною ідеологією та забобонами. Саме в цей час ставиться питання посилення відповідальності членів партії за участь у релігійних обрядах.

У вересні 1948 р. під керівництвом М. Суслова був підготовлений проект постанови ЦК ВКП(б) "Про заходи до посилення атеїстичної пропаганди". Проте він не отримав схвалення Сталіна. Під сукно лягли і два інші проекти, представлені Сталіну на початку 1949 р. Сталін не бажав кардинально міняти обраний курс в релігійному питанні.

Після смерті Й. Сталіна державна політика щодо релігії та церкви, а також законодавство про культу деякий час залишалися незмінними, а з приходом до влади М. Хрущова розпочався процес його поступової корекції. Характерною особливістю цього періоду у відносинах Церкви та держави було те, що релігійна політика дедалі більше почала визначатися партійними документами, які набували нормативного характеру для радянських органів. Одним із свідчень нормативності партійних документів було вміщення їх у збірниках "Законодавство про релігійні культу", що неодноразово видавався та перевидавався в радянський період.

На початку 50-х рр. в правлячій верхівці СРСР перевагу здобувають прихильники жорсткої політики стосовно Церкви. Результатом цього стала постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. "Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді", в якій вказувалось на необхідність покінчити з пасивністю у ставленні до релігії. В постанові містився заклик посилити виховну роботу в душі войовничого матеріалізму. Проте в ЦК КПРС стала надходити інформація про численні випадки незадоволення та опору новій релігійній політиці. Частина членів президії ЦК КПРС — прагматиків, які турбувались про стабільність створеної Сталіним ідеологічної системи, хвилювала можлива негативної реакції міжнародної громадськості, а також реакція всередині країни. М. Хрущов змушений був відступити. 10 листопада 1954 р. була опублікована постанова "Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", яка по ряду пунктів була протилежна липневій, засуджувала свавілля і образи віруючих.

Період між кінцем 1954 і 1957 рр. був найбільш сприятливим в історії РПЦ. Стабільною залишалась кількість храмів та монастирів, рік від року зростала кількість студентів восьми духовних семінарій та двох духовних академій. З 1955 р. православних ієрархів стали запрошувати на прийоми в Верховну Раду СРСР та зарубіжні посольства. Тоді ж вперше дозволили надрукувати Біблію та Євангеліє тиражем 50 тис. примірників. Після розвінчання "культу особи" Сталіна з таборів повернулись вцілілі клірики, багато з яких знову стали служити.

У 1958 р. відбулися серйозні зміни в житті монастирів. Період стабільності в становищі Церкви був викликаний боротьбою за владу у верхах і відсутністю абсолютного господаря в Кремлі після смерті Сталіна до справи так званого антипартійного угруповання в 1957 р., після чого повним господарем став М. Хрущов. Перед ним постало питання перспектив комуністичного будівництва, і він повернувся до проблем, пов'язаних з православною церквою.

Програма діяльності М.Хрущова включала не тільки побудову комунізму, а й повне подолання "релігійних пережитків". Незабаром були прийняті нормативні акти, що підривали економічну основу діяльності релігійних організацій. У доповідній записці Уповноваженого в справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР рекомендувалося "для обмеження намагань монастирів збільшувати кількість монахів в майбутньому застосовувати такі заходи:

а) забороняти приймати в монастир осіб при відсутності максимальної норми під житло;

б) рекомендувати єпископату не приймати до монастирів осіб, перебування яких небажане в монастирях, особливо молодого віку;

в) заборонити монастирям розширювати свою житлову площу шляхом нового будівництва, різних добудов, пристосувань тощо"¹³.

В 1958 р. порівняно рівні церковно-державні стосунки починають загострюватись. В СРСР на той час була наявна одна з умов довготривалих широкомасштабних релігійних гонінь — байдуже відношення до них суттєвої частини населення. Важливим спонукальним мотивом зміни курсу державно-церковної політики стало релігійне відродження, яке почало розгортатись. Не останнє місце в ряду причин антицерковного наступу мали економічні розрахунки влади, яка шукала джерела поповнення державного бюджету.

Важливою ланкою початку наступу на релігію стала секретна постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. "Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках "Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди"". В ній партійним, громадським організаціям і державним органам приписувалось розгорнути наступ на релігійні пережитки у свідомості радянських людей. Відповідно до вказівок ЦК і самого М. Хрущова 16 жовтня 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанови: постанови "Про монастирі в СРСР" та "Про податкове обкладення доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів", а 6 листопада 1958 р. — "Про податкове обкладення доходів монастирів" і "Про оподаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів". Монастирям заборонялось використовувати найману працю. Передбачалось значне зменшення

земельних наділів. Запроваджувались скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельна рента. Значно підвищились ставки податку з земельних ділянок. Монастирі мали платити щорічно 4 тис. рублів за кожен сотку землі. Почалось закриття невеликих обителів.

Відповідні постанови були прийняті також Радою міністрів УРСР. На виконання постанов союзного та республіканського урядів кожна область та район приймали відповідні рішення.

Гоніння на Церкву недаремно почались з монастирів. Була врахована їх надзвичайно важлива роль в духовному житті народу. Окрім того, монастирі не мали двадцятки і таким чином були позбавлені органу для свого правового представлення перед владою. Таким чином, починаючи антирелігійну кампанію саме з монастирів, влада переслідувала подвійну мету: вона старалась вразити слабку в правовому відношенні структуру Церкви і позбавити маси віруючих духовної підтримки.

10.01.1959 р. з'явився "План заходів з припинення паломництв до так званих святих місць по областях Української РСР", яким передбачалось надати допомогу місцевим органам влади в ліквідації монастирських готелів, а керівництву монастирів припинити практику організації прийомів як груп паломників так і окремих паломників.

9 січня 1960 р. була прийнята постанова ЦК КПРС "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах", в якій проявлялось незадоволення пасивною позицією керівників деяких республіканських партійних організацій стосовно ворожої марксизму-ленінізму релігійної ідеології. Постанова ЦК КПРС від 13 січня "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу" була ще більш жорсткою.

В листопаді 1960 р. побачила світ "Інструкція по використанню законодавства про культу", яка забороняла Церкві організувати дитячі та жіночі зібрання, гуртки, паломництво, благодійність, санаторну та лікарняну допомогу, екскурсії, бібліотеки, використовувати кошти для відродження церков і монастирів, застосовувати до віруючих методи примусу та покарання.

16 березня 1961 р. Рада міністрів СРСР прийняли закрити постанову "Про посилення відповідальності за невиконання законодавства про культу", яка посилювала правозастосовну практику відносно релігійних об'єднань¹⁴.

До гонінь на церкву в обов'язковому порядку підключались місцеві органи влади. При райвиконкомах почали створюватись комісії сприяння для спостереження за виконанням законодавства про культу. В основному їх діяльність зводилась до стеження, доносів, втручання у внутрішньоцерковне життя.

Постанова ЦК КПУ "Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ про незадовільне виконання постанов ЦК КПРС і ЦК

КПУ "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу" партійними і радянськими державними органами Тернопільської області" від 28 лютого 1961 р. поклала початок офіційним гонінням на Почаївську Лавру. Того ж року ЦК КПУ зобов'язав партійні і радянські органи областей, де були монастирі, в 1961 р. провести необхідну роботу для того, щоб в найближчі два роки закрити їх.

XXII з'їзд КПРС, який відбувся в жовтні 1961 р., розширив антирелігійний наступ, піднявши його на новий рівень більшої інтенсивності і нетерпимості. З'їзд вніс у статут КПРС категоричне формулювання, яке зобов'язувало кожного члена партії "вести рішучу боротьбу з релігійними забобонами".

Показовим для розуміння тогочасної церковної політики партії є те, що жоден союзний чи республіканський лідер не виступив з офіційною заявою про необхідність рішучої боротьби з релігією та всезагального наступу на Церкву і жоден офіційний документ найвищого партійного керівництва не вказував на конкретні завдання цієї антирелігійної боротьби. Антирелігійна кампанія розпочалася не заявою партійного лідера, а постановою ЦК КПРС 1958 р. "Про заходи щодо припинення паломництва до так званих "святих місць"". Протягом кількох наступних років кількість подібних постанов (зміст яких далеко не завжди доводився до відома населення) зростала швидкими темпами. Назвемо лише деякі з них: Постанова Ради міністрів УРСР від 31 грудня 1958 р. "Про переоцінку будівель монастирів та інших молитовних будинків", постанова ЦК КПРС від 13 січня 1961 р. "Про заходи щодо ліквідації порушення церковниками радянського законодавства про культу", постанова Ради міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу", постанова Верховної Ради УРСР "Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються громадсько-корисною діяльністю". Більшість цих та подібних постанов і рішень посилювала перш за все економічний тиск на Церкву, який супроводжувався ідеологічними заявами та адміністративно-директивним втручанням.

Попри шалений тиск Православна церква в цілому та ряд її монастирів витримала цей натиск. У лютому 1964 р. начальник 5-го відділення КДБ дав у доповідній записці негативний аналіз перегинів антицерковної кампанії.

Короткий виклад правової політики радянської держави щодо монастирів дозволяє зробити ряд висновків: боротьба з монастирями розпочалась відразу після жовтневого перевороту. Зусилля держави та її структур опосередковано свідчили про важливість цієї проблеми для партійного керівництва.

У роки війни РНК СРСР по суті перебрала на себе законодавчі функції і, починаючи з 1943 р., своїми постановами закріпила новий курс влади щодо релігії та церкви. Проте жодна із цих змін не отримала силу закону і могла бути легко скасована при зміні політичної кон'юнктури. Це було з успіхом продемонстровано в кінці 50-х — початку 60-х рр., коли боротьба з церквою була завуальована поверненням до ленінських принципів в державній політиці щодо релігійних інституцій. У цей час масовою стає практика ухвалення секретних інструкцій, недоступних для вивчення простими громадянами, але обов'язкових для виконання.

У цей час держава прагне повністю ліквідувати православні монастирі, витіснити Церкву з суспільного життя країни, а в недалекій перспективі повністю знищити релігію. Життя показало безперспективність такої політики.

---

¹ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс. — К., 2005. — 741 с.

² Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна поч. 1940 — поч. 1990-х років. — Полтава, 2005 — 631 с.

³ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — 511 с.

⁴ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз". — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.

⁵ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу. Державно-церковні взаємини — Чернівці, 2004 — 352 с.

⁶ Вероисповедная политика Русского государства / Под ред. М. О. Шахова. М., 2006. — С. 41.

⁷ На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 43.

⁸ Сергей Годун. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. — 1993. — № 2. — С. 47.

⁹ ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 23 — Спр. 1631 — Арк. 142.

¹⁰ Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — М., 2005. — С. 334.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 11.

¹² Там само. — Оп. 3. — Спр. 75. — Арк. 1, 2.

¹³ Там само — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 11.

¹⁴ Вероисповедная политика Русского государства / Под ред. М. О. Шахова. — М., 2006. — С. 47.